

Némedi Dénes

UTÓSZÓ

A könyv, amelyet az olvasó a kezében tart, a szociológia egyik klasszikus műve. Klasszikusnak akkor tartunk egy munkát, ha az a szociológia kollektív emlékezetének szilárd alkotórésze, állandó hivatkozási alap és idézetek forrása is — s nem utolsósorban, ha meglehetősen régen (ez esetben majdnem 110 éve) íródott. Fordító, szerkesztő és kiadó abban a reményben nyújtja át teljes magyar fordítását, hogy a magyar szociológusok is mint klasszikushoz viszonyulnak majd hozzá.

Klasszikus művek azonban nem klasszikusként íródnak. Abban a kontextusban is szemügyre kell őket venni, amelyben íródtak, s érdekes és a klasszikusokat övező tisztelet miatt elhomályosult jellegzetességeik is előtűnnek.

*

Mint ismert, Emile Durkheim a bordeaux-i egyetem oktatójaként (még nem professzoraként) írta ezt a könyvet — azért, hogy elnyerje a professzori kinevezéshez elengedhetetlen doktori fokozatot. Értekezése védésekor, 1893 márciusában már hat éve tanította egyetemén a társadalomtudományt és a pedagógiát. Ezt a megbízatást 1887-ben kapta, 29 éves korában. A francia tanári értelmiség szokásos útján jutott el a katedrára: a nagy hírű tanárképző főiskolát, az Ecole Normale Supérieure-t látogatta, 1882 őszétől vidéki gimnáziumokban tanított filozófiát, 1885-1886-ban Berlinben, Marburgban és Lipszében tanult. A kitaposott útról azzal tért le, hogy valamikor a főiskola elvégzése után a szociológia és — mint a német tanulmányútról szóló beszámolóiban írta — a morál pozitív (azaz empirikus — nem spekulatív) tudománya iránt kezdett érdeklődni. Az említett beszámolókkal érdemelte ki a kinevezést az egyetemre. A fiatal Durkheim mint filozófus — úgy tűnik — nem volt iga-

zán eredeti: a középiskolai óráiról készített és a közelmúltban felfedezett (egyelőre csak az interneten hozzáférhető) jegyzetek (Durkheim 1884) konvencionális, az akkori eklektikus filozófiai gondolkodást követő, jó pedagógiai érzéssel rendelkező tanárt mutatnak. A konvenciótól eltért azonban, amikor úgy döntött, hogy energiáit nem a szorosan vett filozófián belüli kérdések megoldására fogja fordítani, hanem az akkoriban periférikus szociológiai területen fog működni. Nem jelentett ez teljes szakítást a tágabb értelemben vett filozófiai kérdésekkel. Ezt mutatja, hogy Durkheim nagy lelkesedéssel számolt be a *morál* pozitív elemzésére tett német erőfeszítésekről is — azaz fontosnak tartotta olyan kérdések vizsgálatát is, amelyek hagyományosan a filozófia körébe tartoztak, noha a filozófiai módszertől eltérő úton akarta ezeket elemezni. E tény figyelembevételére nagyon fontos, ha a munkamegosztással kapcsolatos kutatásait meg akarjuk érteni.

Azt gondolhatnánk, hogy a társadalomtudományt, szociológiát — egyetemi oktatói megbízatás birtokában — művelni kezdő Durkheim bizonyos fokig könnyű helyzetben volt: az új területen nem kellett erős versennyel számolnia. Mintha Durkheim indulása a munkamegosztás kialakulásáról később kidolgozott elméletének illusztrációja lenne: a francia filozófiában a XIX. század nyolcvanas éveiben nőtt az anyagi és erkölcsi sűrűség (azaz egyre több képzett fiatal lépett a pályára), ennek következtében nőtt a szűkös erőforrásokért (a korlátozott számban rendelkezésre álló egyetemi állásokért) folytatott darwini verseny, s a versengés enyhülését a munkamegosztás hozta meg. Egyesek új munkaterületet találtak (a szociológiában), ahol kisebb konkurenciával kellett szembenézniük, s kiválásuk a többiek számára is mérsékelte a versengés szintjét. Ez a leírás azonban nem fedi tökéletesen a tényeket.

Durkheim szociológusként nem került könnyebb helyzetbe. Nem egyedül indult az új tudomány pozícióinak kialakításáért folytatott küzdelemben, s versenytársaival szemben több ponton hátrányban volt. Az, hogy nem Párizsban működött, az erősen centralizált francia szellemi és tudományos életben eleve hátrányt jelentett. Csak 1902-ben, három máig klasszikusnak tekintett könyv megjelentetése után sikerült végre szert tennie egy (a Bordeaux-ban elért szintnél alacsonyabb rangú) párizsi kinevezésre.

Másfelől az 1890-es évek elején úgy tűnhetett, hogy Durkheim versenytársai (Bourdieuvel szólva) több aduval, nagyobb kulturális és társadalmi tőkével rendelkeznek, mint ő.¹ Versenytársa volt mindenekelőtt *René Worms* (1867-1926), egyetemi professzor fia (és nem szegény rabbié, mint Durkheim), számos diploma és fokozat birtokosa: jogot végzett, majd az École Normale Supérieure-t is látogatta, sikerrel tette le a jogi után a filozófiai agregációt, 1891-ben filozófiai, 1896-ban irodalmi doktórátust szerzett. Durkheim igazi versenytársává azonban nem fokozatgyűjtő szenvedélye, hanem figyelemre méltó szervező-készsége tette. Apja és saját maga kapcsolatait kihasználva 1893-ban folyóiratot (*Revue internationale de sociologie*), két társaságot (*Institut internationale de sociologie* és *Société de sociologie de Paris*) alapított, az elsőt azzal a céllal, hogy évente nemzetközi kongresszust szervezzen. Sikerült is évente 20-30 résztvevőt megnyernie kongresszusainak — olyanokat is, akik ma is számítanak a szociológia történetében. A résztvevők között volt például Schaeffle, Gumplowicz, Tönnies, Simmel, Bücher, Veblen, Giddings. Könyvsorozatot is indított (*Bibliothèque sociologique internationale*), amelyben mintegy 50 cím jelent meg. Ne gondoljunk efemer képződményekre e sok szervezettel kapcsolatban: a *Revue* ma is létezik (bár nem igazán rangos) és az *Institut* is — 2001 júliusában Krakkóban tartotta a kongresszusát. Worms a szociológia egyetemi oktatását is propagálta, a jogi karokon. Organicista szellemű saját írásai (s a hozzá közel álló orosz emigránsokéi, mint Robertyé vagy Lilienfeldé) mai szemmel roppant elavultaknak tűnnek, de akkor még szemléletük korszerűnek számított — ha más nem, hát Durkheim munkamegosztásról szóló könyvének számos organicista fejtegetése bizonyítja ezt. Durkheim szociológiájának intézményi háttere Worms szervezetbirodalmához képest roppant szerény volt. E tekintetben 1893-ban úgy tűnhetett, hogy Durkheim eleve vesztes pozícióból indult.

Nem volt sokkal jobb a helyzet az irodalmi siker, a közönség megszerzése tekintetében sem. *Gabriel Tarde* (1843-1904) nemcsak idősebb volt Durkheimnél, hanem a munkamegosztás-könyv megjelenésének idejére már megalapozott hírnévre is szert tett. 1886-ban megjelent *La criminologie comparée* című

¹ A következőkre lásd Mucchielli 1998; Clark 1973.

munkája alapján a szakma elismert tekintélyének számított, az 1890-es *Lois de l'imitation* pedig nemzetközi hírnevet is szerzett számára (a *Revue philosophique* kritikusa azt írta róla, hogy e mű az általános szociológia egyik legfontosabb alkotása). Igaz, Tarde-nak sem tehetsége, sem kedve nem volt a Worms-féle lázas szervezkedéshez (de azért a Worms-féle *Société* elnöki székét 1895-ben elfogadta), nem törődött azzal, hogy tanítványokra, követőkre tegyen szert. Számára a közönség körében elért siker volt a lényeges. Igaz, vidéki volt ő is, mint Durkheim, de mint kriminológust már 1894-ben Párizsba, a minisztériumba hívták. Tarde világi sikere Párizsban teljessé vált: 1900-ban megválasztották a *Collège de France* tanárának is és az *Académie des sciences morales et politiques* tagjának is (Durkheimnek egyik megiszteltetésben sem lett része). Egyszóval: 1893-ban a pártatlan megfigyelő joggal vélhette volna úgy, hogy a szociológia jövődő vezérfigurája vagy (szellemi teljesítménye alapján) Tarde vagy (szervezési buzgalma okán) Worms lesz.

Ma tudjuk persze, hogy a dolog lényegét tekintve Durkheim tíz év múlva, 1903-ban már mindkettőjüket megelőzte. Durkheim sikerességét talán a kezében levő „aduk“ jobb kombinációja biztosította. Szervezeti erőforrások tekintetében gyengébb volt Wormsnál, de azért neki is sikerült — mintegy öt évvel a munkamegosztás-könyv megjelenése után — saját „iskolát“ teremteni: az *Année sociologique* csoportját. E csoport ráadásul az egyetemi mezőben stabilabb pozíciókkal bírt, mint Worms számos műkedvelőt is magában foglaló színes klientúrája. Közönségsiker dolgában Durkheim nem vetekedhetett Tarde-dal, de a szélesebb olvasóközönséget nem különösebben vonzó munkáinak tudományos színvonalát általában még bírálói is elismerték. A munkamegosztás-könyv volt az első, amely Durkheim szándéka szerint hivatott volt tudománya minőségét demonstrálni.

A könyv cím szerinti témája, a *munkamegosztás* klasszikus társadalomtudományi vizsgálati területnek számított. Kutatása ma ugyan inkább a gazdaság-, munka-, üzemszociológia területére szorult vissza; a XIX. században viszont olyan témának számított, amely kapcsán a szociális problematika leglényegesebb kérdéseit lehetett megvilágítani, s elemzésére a társada-

lomtudomány akkori vezérképviselői vállalkoztak. Durkheim munkamegosztásról szóló könyve ehhez a már a könyv írása idején is klasszikusnak számító elméleti hagyományhoz kapcsolódott, de viszonya e hagyományhoz több tekintetben is furcsa volt. Láthatólag nem sok gondot fordított arra, hogy szisztematikusan feldolgozza azt.

A téma eredetét általában a skót felvilágosodásig, néha Fergusonig, legtöbbször Adam Smithig követik vissza² — a biztosan meglevő még korábbi előzményeket most nem kutatjuk és Durkheim sem kutatta. Smith ismeretes módon nem sokat bajlódott a munkamegosztás mibenlétének a taglalásával, hanem *in medias res* a munkamegosztásra vezette vissza a munka termelőerejének fejlődését (s ez volt az őt foglalkoztató fő probléma: mitől függ a nemzetek gazdagsága?), a magyarázatot pedig abban találta meg, hogy a munka megosztása növeli a munkás gyakorlottságát, gazdaságosabbá teszi az idő felhasználását és elősegíti a gépek feltalálását. Magának a munkamegosztásnak az okát pedig egy természetes emberi hajlamban, a „cserélgetésre“ való hajlamban találta meg. Minthogy a „cserélgetésre“ való hajlam Smith antropológiája szerint egyetemes, tisztában volt vele, hogy ez nem magyarázza meg a munkamegosztás eltérő fokát a különböző országokban. Smith a munkamegosztás kifejltségét a piac méretétől tette függővé, azaz a nagyobb piac magasabb fokú munkamegosztáshoz vezet szerinte — Durkheim kifejezését használva: a nagyobb erkölcsi sűrűség a nagyobb fokú munkamegosztás, oka (Smith 1992, 15., 18., 23., 27. o.). Durkheim a könyvében említette Smith nevét, mint aki e kérdéssel először foglalkozott, (55. o. — az oldalszámok a jelen kiadás oldalszámaira vonatkoznak), s még két alkalommal utalt rá, de egyszer sem hivatkozott konkrétan a művére. Azt pedig, hogy a munkamegosztás okára kidolgozott magyarázata valami rokonságot mutat a Smithével, végképp nem ismerte el.

Hasonló a helyzet a munkamegosztás-téma másik klasszikusával, Marxszal: őt egyszer említette, konkrét utalás és hivatkozás nélkül (Boriandi 1993, 70. o.). Marx munkamegosztással kapcsolatos fejtegetései (most csak azokat véve számításba, amelyeket Durkheim ismerhetett *volna*) a Smith által kezdett

² Rövid problémátörténeti áttekintést ad Müller-Schmid 1988.

úton mentek tovább. A kérdést a legrészletesebben az érték-többlet növelésének problémájával kapcsolatban fejtette ki: a kooperáció és a munkamegosztás szerinte növeli a munka termelőerejét, ez csökkenti a munkaerő újratermeléséhez szükséges javak értékét, s ezúton relatíve növeli az értéktöbbletet. A munkamegosztás jótékony hatása itt tehát a tőkésék által el-sajátított értéktöbblet növekedésében (s nem általában a nemzetek gazdagságának gyarapodásában) mutatkozott meg (Marx 1967, 4. szakasz, 293-472. o.). A munkaerő termelőerejének a manufakturális és gépi nagyipari munkamegosztásból következő növekedését Marx igen részletesen elemezte — Durkheim, ha keresett volna, itt is bőséges (bár általában a 40-50 évvel korábbi állapotokra vonatkozó) anyagot talált volna a munkamegosztás folyamatainak empirikus elemzéséhez. Marx a munkamegosztás okaival is foglalkozott. Általános társadalomfilozófiájának megfelelően ennek végső forrását nem a cserében, hanem az emberi munka inherens kreatív sajátosságai-ban találta meg (Marx 1967, 3. szakasz, 5. fejezet, különösen 168-171. o.). Kibontakozását végső soron mint felhalmozási folyamatot értelmezte, amelyben az egyes nemzedékek az előde-ik által hagyományozott termelőerőket gyarapítva bontakoztatják ki az emberi termelésben levő tendenciákat. De a klasszi-kus gazdaságtanhoz (az adott helyen James Millhez, végső soron, mint láttuk, Smithhez) kapcsolódva Marx is úgy gondolta, hogy a munkamegosztás függ a népesség sűrűségétől, mégpedig a népességnek a közlekedési eszközök fejlettségét is tekintetbe vevő relatív sűrűségétől is (Durkheim morális sűrűségétől) (Marx 1967, 4. szakasz, 12. fejezet, 330-331. o.). Marxszal azonban Durkheim nem kívánt foglalkozni.

Bár Marxot, akinek a kizsákmányolást középpontba állító radikális szemlélete különben is idegen volt tőle, közvetlenül nem ismerte, Marxnak a munkamegosztás és a tőkés termelés összefüggésére vonatkozó gondolatai Tönnies értelmezésében (1983, 90. skk. o.) olvasta — hiszen a könyvről annak idején recenziót is írt (Durkheim 1975). De Tönniest sem említette a munkamegosztás-könyvben.³ A munkamegosztással kapcsolatos német

³ Simmel mára elfeledett könyvét (*Über soziale Differenzierung*) a második kiadásban megemlítette ugyan (62), de megjelenését tévesen 1893 utánra tette. Simmel a könyvben érintett több, Durkheim számára is fontos kér-

kutatások közül Durkheim egyedül a történeti gazdaságtan fejének tekintett Schmollert használta és egyetlen franciául megjelent írását a városfejlődéssel kapcsolatos fejtegetések kapcsán az Első könyv 6. fejezetében 10 alkalommal idézte (194-197).⁴

Durkheim számára a munkamegosztással foglalkozó szerzők közül tulajdonképpen csak Spencer és Comte léteztek — ők voltak a könyv legtöbbször idézett szerzői (Spencer 9 művét 105 alkalommal, Comte 1 művét 32-szer említette) (Boriandi 1993, 70. o.). Bár általában Spencert — és joggal — az utilitárius-gazdaságtani tradíció folytatójának tekintik, éppen a munkamegosztással kapcsolatban egy olyan szempontot is felvetett, amely a klasszikus gazdaságtanból kiinduló megközelítésekben nem volt jelen. Ott a kérdés a gazdasági hatékonyság szempontjából vetődött fel, legyen ez a gazdaság maximalizálása vagy — Marxnál — az értéktöbblet. Spencer⁵ számára az is kérdés, hogy miként létezik a társadalom mint egész, mi alkotja a részekétől megkülönböztethető individualitását. Miként lehetséges, hogy bár egymástól elkülönülő egységek (*units*) alkotják, mégis mint egész (*entity*) létezik (Spencer 1876, 465-466. o. 212. §.)? Spencer válasza az, hogy ami a szociális aggregátumokat inkább az organikus aggregátumokhoz, mint az inorganikus aggregátumokhoz teszi hasonlóvá, az a struktúrák progresszív differenciálódása, amelyet a funkciók hasonló differenciálódása követ (Spencer 1876, 466-468. o. 213-216. §). A munkamegosztás tehát Spencer számára az organikus folyamatokkal analóg jelenség, s értékelésénél nem csak a jóléti vagy haszonmaximalizálási szempontot kell figyelembe venni, hanem egy szupraindividuális létező fennmaradásához való hozzájárulást is. „A társadalmat ugyanúgy, mint az állatot élő egésszé az a munkamegosztás teszi, amellyel először a politikai gazdaságtan művelői

dést: így a társadalmi differenciálódás okára vonatkozóan a társadalmi tömeg növekedését és sűrűsödését, a differenciálódás és individualizálódás összefüggését (Simmel 1989, 164., 169. sk., 192. o.). Simmelt is erősen befolyásolta Spencer, akárcsak Durkheimet.

⁴ Bücher *Die Entstellung der Volkswirtschaft* (1893) című hírneves könyve (magyarul részleteket lásd Bücher 1984a; Bücher 1984b; Bücher 1997) természetesen csak az első kiadás lezárása után juthatott Durkheim kezébe. A második kiadásba betoldott lábjegyzetben (62) utalt rá.

⁵ Spencer szociológiájának áttekintő ábrázolásához, elmélete organicista és utilitarista elemeinek viszonyához lásd Pál 1999.

foglalkoztak mint társadalmi jelenséggel, majd a biológusok is felismerték mint az élő testek jelenségét, és a »munka fiziológiai megosztásának« nevezték“ (Spencer 1876, 470. o. 217. §). Nem véletlen tehát, hogy Durkheim a legtöbbet Spencert idézte. Bár legtöbbször kritizálta is, könyvének alap gondolata mégiscsak Spencertől származott: a munkamegosztás esetében nem a gazdasági hasznossághoz való hozzájárulása az elsődleges tudományos probléma, hanem a társadalmi integrációban játszott szerepe: „... bárhogyan is ítéljük meg a munkamegosztást, azt mindenki érzi, hogy a társadalmi rend egyik alapja, és egyre inkább az“ (57). Mi több, többé-kevésbé Durkheim is elfogadta, hogy a munkamegosztás nem specifikusan gazdasági, hanem az egész élővilágot jellemző fejlemény: „A munkamegosztás nem csupán társadalmi intézmény, amelynek forrása az emberek értelme és akarata, hanem általános biológiai jelenség, amelynek feltételei, úgy látszik, a szerves anyag lényegi tulajdonságaiban keresendők. A társadalmi munkamegosztás így nem más, mint emez általános folyamat különös formája, és ha a társadalmak a szóban forgó törvény szerint viselkednek, akkor olyan áramlatnak engedelmessé válnak, amely jóval öelőttük jött létre, s amely az egész élővilágot ugyanabba az irányba viszi“ (57).

De Durkheim igazából nem spenceriánus volt, és Comte iránt viselkedett igazi szimpátiával — noha tételesen Comte nézeteit elutasította. Comte már Spencer előtt hangsúlyozta, hogy a munkamegosztásnak nem elsősorban gazdasági szerepe van: „...a különböző emberi munkák folyamatos felosztása az, ami lényegében a társadalmi szolidaritást alkotja...“ (Comte 1969a, 478-479. o.). Csakhogy Comte azt is állította, hogy a munkamegosztás — lett légyen szó az ipari munkamegosztásról vagy a tudományosról — alapvetően káros. A városi ipari társadalmakban „annak kárhuzatos egyetemes következményeképpen, hogy az individualizmus és a specializálódás szellemének túlsúlya növekszik, a morális fejlődés erősen lemaradt az anyagi fejlődés mögött“ (Comte 1969b, 265. o.). Durkheim e vonatkozásban óvatosabb volt.

Durkheim viszonylag keveset hasznosított tehát a munkamegosztással kapcsolatban felhalmozott tudásanyagból, s ahhoz a spenceriánus megközelítéshez is, amelyet leginkább felhasznált, meglehetősen ambivalensen viszonyult. Nem kell messzire menni, hogy olyan munkát találjunk, amely Durk-

heimnél teljesebben dolgozta fel a munkamegosztás-kérdést: a Durkheim által szerkesztett *Année sociologique* 1903-as kötetében munkatársa, Célestin Bouglé tett közzé a munkamegosztás-elméletekről egy hosszabb elemzést (Bouglé 1939). Ezzel összevetve látszik, hogy a kor mércéjével mérve is mennyire szelektív és korlátozott volt Durkheimnek e társadalomtudományi kutatási hagyományhoz való kapcsolódása.⁶ Ha klasszikus a munkamegosztásról írott Durkheim-könyv, nem azért az, mert a klasszikus munkamegosztás-téma továbbgondolása és kiteljesítése lenne.

*

De hát Durkheim könyvéből magából is egyértelműen kiderül, már az első lapokon, hogy mindaz, amit a munkamegosztással kapcsolatos kutatások felhalmozhattak, egy-két ponttól eltekintve, őt nem érdekelte különösebben. Az első fejezetnek a munkamegosztás funkcióival kapcsolatos fejtegetései végén a következőt mondja: „Oda jutottunk tehát, hogy új szempontból kell a munkamegosztásra néznünk. Ebben az esetben gazdaság szolgálatai eltörpülnek erkölcsi hatásai mellett, és igazi funkciója az, hogy a szolidaritás érzését teremti meg két vagy több személy között“ (72). Majd néhány lappal odébb a feladatot így jelölte meg: „Lássuk hát, vajon a társadalmakban, amelyekben élünk, lényegében tényleg a munkamegosztásból származik-e a társadalmi szolidaritás“ (78-79). Mit jelent az, hogy Durkheimnél a munkamegosztás kérdése a munka elején gyorsan a *szolidaritás* kérdésévé alakult át?

Sok múlik mindenekelőtt azon, hogy pontosan értjük-e a francia *solidarité* szó jelentését. Elemi szótári tény, hogy a francia szó szemantikai mezeje eltér ugyanezen szó más nyelvekbeni változatainak szemantikai mezejétől. A francia 'szolidaritás' egyik értelemben személyek közti érdekközösség érzését és az ebből fakadó morális kötelességérzetet jelenti, egy másik értelemben a dolgok, jelenségek közötti kölcsönös függőséget, leginkább talán az élő szervezetekben a szervek és szövetek közti összefüggéshez hasonló kapcsolatot. A jelentésbeli összetettség

⁶ Ennek megfelelően a nominálisan durkheimista Bouglénál Durkheimnek nem is jutott központi szerep a munkamegosztás-elméletek közt.

nem újabb fejlemény a francia nyelvben: Lalande⁷ XX. század elején született filozófiai szótára is rögzítette a szó többes jelentését (Lalande 1960,1005-1008. o.).

Hogyan értette Durkheim maga a szolidaritás jelentését? Olykor kísért az a vélemény, hogy szolidaritáson Durkheim elsősorban vagy legtöbbször „egyszerűen 'függést', 'összefüggést', 'kölcsonös függést'“ értett (Csontos 1986,11. o.).⁸ Ennek ellentmond a munka gerincét, gondolati szervező tengelyét jelentő fogalompár: a kétféle — mechanikus és organikus — szolidaritás szembeállítása.⁹ A „mechanikus“ és „organikus“ szolidaritás fogalma (85-141) ugyanis éppenséggel a szolidaritás szó szemantikai mezejének két alapelemét bontja szét elméleti modellé. A *mechanikus szolidaritás* „abból ered, hogy bizonyos számú tudatállapot egyazon társadalom valamennyi tagja számára közös“ (121). Ez a közös tudat átfogja és szabályozza a társadalmi életet. A represszív jog és az erkölcsök (*moeurs*) révén biztosítja a társadalmi harmóniát (121). A mechanikus szolidaritás „a csoport összes tagjában közös hiedelmek és érzések többé-kevésbé szervezett összességét“ jelenti (138). Ebben az esetben a szolidaritás morális kötelességérzetet, az összetartozás érzését jelenti. Az *organikus szolidaritás* esetében „a társadalom, amellyel szolidárisak vagyunk, különböző speciális funkciók rendszere, amelyet meghatározott viszonyok egyesítenek“ (138). Ez a kölcsönös függőség értelmében vett szolidaritás ered a munkamegosztásból. A munkamegosztás szolidaritást teremtő erejét kétféleképpen lehet érteni: a gazdaságtan a piaci cserék nem szándékolt következményei révén beálló egyensúlyi állapotként értelmezi, mintegy ama „láthatatlan kéz“ közbeavatko-

⁷ Ő volt az, aki Durkheim filozófiáiról a fentebb említett jegyzeteket készítette és megőrizte.

⁸ Ez a vélemény talán Alpert 1941-es recenziójából származik, aki megkülönböztette Durkheim, úgymond, objektív, csaknem biológiai értelemben használt szolidaritásfogalmát a századvégi szolidarizmus erkölcsi értelmezésétől (Alpert 1990, 30. o.).

⁹ Ebben az Utószóban nem tartom feladatomnak, hogy rekonstruáljam Durkheim egész könyvének vagy egyes fejtegetéseinek gondolatmenetét. Többé-kevésbé elvégeztem ezt a feladatot korábbi könyvemben (Némedi 1996, 45-77. o.). Ha az Utószó valóban „utó“ lesz, azaz az olvasó csak a könyv tanulmányozása után kezdene olvasásához, akkor ez felesleges is lenne. Ezért itt csak utalok a fontosabb mozzanatokra.

zásának eredményeként, amely kéz nemcsak láthatatlan, de valójában nem is létezik: az önszabályozó piac nem szorul rá egy még olyannyira láthatatlan kéz segítségére sem. Durkheim azonban — Spencert követve — a munkamegosztásból eredő szolidaritást inkább „a felsőbbrendű állapotokban“ megfigyelhető összefüggés mintájára, funkcionális kapcsolatként fogja fel. Ebben az esetben a részek közötti együttműködés közvetlen és valóságos, a szolgálatok, amelyeket egymás számára teljesítenek, részben a résztvevők számára is észlelhetők, egyszóval „pozitív együttműködést“ fejeznek ki (132). Durkheim a szerződéses¹⁰ és rokon jogterületek rövid elemzéséhez kapcsolja az organikus szolidaritást (133 skk.), és pedig ezt a munkamegosztás szempontjából releváns joganyagot sokkal szélesebben értelmezve, mint az egyébként szokásos. „Talán meglepő lesz egyazon osztályban látni a közigazgatási és politikai jogot, valamint azt, amit közönségesen magánjognak neveznek — e kétfajta jog teljes szétválasztásához el kellene fogadni, hogy valóban létezik magánjog, mi pedig úgy gondoljuk, hogy minden jog közjog, mivel minden jog társadalmi. A társadalom minden funkciója társadalmi, ahogyan az organizmus összes funkciói organikusak. A gazdasági funkciókat is ez jellemzi, akárcsak a többi.“ (136) A munka befejezéséhez közeledve Durkheim — olyan megfontolásokból, amelyekre lentebb térünk ki — a munkamegosztáshoz kapcsolt szolidaritás jellemzésére a szó mindkét értelmét felidézi — egyetlen mondatban: „A munkamegosztás azonban nemcsak azért hozza létre a szolidaritást, mert minden egyént cserélővé és cserére utaltta (*échangiste*) tesz — ahogy a közgazdák mondják -, hanem azért is, mert jogok és köteleességek egész rendszerét hozza létre az emberek között, melyek tartósan egymáshoz kötik őket.“ (401)

Durkheim tudatosan játszott is a szolidaritás szó kétféle jelentésével. A mechanikus szolidaritás jellemzésével kapcsolatban az egyéni és közös tudat közös organikus szubsztrátumát említi, majd így folytatja: „... kölcsönösen függnek egymástól (*solidaires*). Innen származik egy *sui generis* szolidaritás, amely a hasonlóságból születvén közvetlenül összekapcsolja az

¹⁰ A szerződés fogalmának bekapcsolása kézenfekvő volt, mert a 'szolidaritás' adások közös szerződési kötelezettségét is jelentette (Lalande 1960, 1005-1006. o.; Littré 1968, 7. k. 238-239. o.).

egyént a társadalommal“ (118). Az első mondatban a 'szolidáris' szó organikus szolidaritást jelent a szó szoros értelmében, a második mondatban a 'szolidaritás' a tudat és az érzelmek közösségéből eredő, erkölcsi jellegű szolidaritást.

A szolidaritás szó szemantikai mezeje feltárásának nem pusztán filológiai jelentősége van. A 'szolidaritás' szó kettős értelme szorosan kapcsolódik a munkában tárgyalt *társadalompolitikai* kérdésekhez¹ s ezen keresztül ahhoz is, ami ezt az egyébként szóhasználatában, érvelési stratégiáiban, bizonyítékanyagában bizony elavult, megkopott és néha mosolygásra készítő könyvet ma is aktuálissá teszi. Szokás arra hivatkozni, hogy Durkheim kora francia társadalmát — furcsa módon, hiszen ez volt a világháború és az utána következő katasztrófák felől nézve a *belle époque* — válságos állapotban látta. Ezért fejezte be munkáját azzal a Végkövetkeztetéssel, hogy „(társadalmaink) struktúrája mélyen átalakult, mégpedig nagyon rövid idő alatt... Hitünk megzavarodott, a hagyomány elvesztette erejét, az egyéni ítélet emancipálódott a kollektív ítélet alól. A másik oldalon viszont a funkcióknak, amelyek a viharban szétváltak egymástól, még nem volt idejük egymáshoz illeszkedni. Az új élet, amely szinte egy csapásra lépett elő, nem tudott teljesen megszerveződni, és főleg nem úgy, hogy megfeleljen az igazságosság igényének, amely hevesebben ébredt fel a szívünkben“ (403). Meg kell szüntetnünk tehát az anómiát, s „ma az az első kötelességünk, hogy erkölcsöt teremtsünk magunknak“ (404). Hogyan értette azt, hogy erkölcsi válságban van a francia társadalom?

A válság érzete kétségkívül kapcsolódott az 1870-es megalázó háborús vereséghez, Elzász-Lotaringia elvesztéséhez, az 1871-es polgárháborúhoz. Csakhogy a válságot nagyon sokféleleképpen lehetett érezni: másként értelmezték és érezték azt a különféle monarchisták, az „erkölcsi rend“ politikusai, másként az 1871-es választásokon vereséget szenvedett republikánusok, s megint másként a Kommün különböző irányzatokhoz tartozó túlélői. Durkheim politikai érzelmeit tekintve republikánus volt. Az 1875-től kormányzati szerephez jutó republikánizmus programja¹² kettős volt: egyfelől folytatni kellett a kapitalizmus jogi

¹¹ A munka politikai és társadalompolitikai vonatkozásaihoz lásd Lac-roix 1981; Müller 1983; Müller-Schmid 1988; Müller 1994; Müller 1993.)

¹² A következőkre lásd Nicolet 1982.176-182. o.

intézményrendszerének kiépítését, másfelől meg kellett teremteni a demokratikus intézményrendszer kereteit, legitimálni kellett az új viszonyokat.

A republikánus csoportok és kormányok programjában kiemelt helyet kapott a gazdasági növekedés elősegítése, a gazdasággal kapcsolatos kérdések szabályozása, így a kereskedelmi protekcionizmus kérdése, a gyarmatokkal való gazdasági kapcsolatok kiépítése, az állami vasúttársaság létrehozása, majd a századfordulótól egyre inkább a szociális kérdések is: a sztrájkjog, a szakszervezetek engedélyezése, a szociális törvénykezés (1898-ban elsőként a munkahelyi baleset-biztosítást szabályozták). A republikánusok a piacgazdaság hívei voltak. (A gazdasági kérdések azonban más módon is a republikánus politika centrumába kerültek: a gazdasági „anómia“ visszatérő jelensége volt a korszak közéletének, egyfelől a sorozatos korrupciós botrányok formájában — a leghíresebb a Panama-botrány volt, amely éppen Durkheim könyve írása idején, 1889 és 1893 között zajlott, másfelől a katonaság beavatkozása miatt véres kifejletű munkahelyi konfliktusok formájában [1886 Decazeville, 1891 Fourmies]).

A Franciaországban csaknem általános férfi választójog - mely az 1870-es években Európában még egyedülálló volt - akuttá tette a politikai rendszer legitimitásának kérdését is. A republikánus elit számára úgy tűnt, hogy a politikai rendszer stabilitását csak az biztosíthatja, ha bizonyos alapkérdésekben, értékekben, morális elvekben a választók zöme egyetért.¹³ Az idővel egyre inkább halványuló és bizonytalan körvonalúvá váló forradalmi hagyomány is ezt sugallta. A francia republikánus politikai kultúrában fontos hivatkozási pontot jelentő Rousseau szellemi öröksége is ebbe az irányba hatott. A Rousseau-i köztársaság közösen hozott döntéseinek a közakaratot kellett kifejezni. Ennek pedig előfeltétele volt, hogy a polgárok

¹³ „A Köztársaság, a köztársaságokban, nem egyszerűen egyfajta állam lett, a hatalom megszervezésének semleges formája; az maradt, ami volt a monarchiák és a Császárság korában: egy pártot jelölt, nem egyetértést; hit és ideál volt, nem realitás; politikai, társadalmi, szellemi tartalom, nem pedig csak forma.“ (Nicolet, 1982, 161. o.) Ez az elem a francia politikai kultúrából teljesen soha nem tűnt el, noha a XX. század elejének politikai fejleményei megmutatták, hogy a köztársaság inkább formális politikai keret, az irányzatok konkurenciájának színtere, mint morális ügy.

morális közösséget alkossanak, részérdekek ne szakítsák szét ezt a közösséget. Ez magyarázza, hogy a republikánus kormányzatok elsőrangú kérdésnek tekintették az állami oktatási rendszer megeremtését és erősítését, a köztársasággal a 90-es évekig ellenségesen szemben álló katolikus egyház kiszorítását a közoktatásból. Az oktatás lett volna hivatva arra, hogy a fel-növekvő nemzedékben kialakítsa a közös köztársasági meggyőződést.

A republikánus morális és politikai közösséget nyilvánvalóan veszélyeztette az állampolgárok tartós politikai megosztottsága. Lehetetlennek és utópikusnak bizonyult az eredetileg köztársaságellenes jobboldal felszámolása, noha többségüket a választók körében a republikánusok nagyon sokáig meg tudták őrizni. Másfelől az a gazdasági szabadság, az az ipari és kereskedelmi fellendülés, amelynek érdekében a republikánus kormányzatok dolgoztak (és amelynek hasznából a republikánus elit nem restelt részesedni), a gazdasági individualizmus uralmát jelentette, a magánérdekek elsődlegességét, azokét az érdekekét, amelyek Rousseau szerint halálos veszélyt jelentettek a köztársaságra.

A republikánus rendszer viszonya önmagához ellentmondásos volt: amit gazdasági téren akart (a modernizálódás), az nem teljesen fért össze politikai filozófiájával; amire politikailag vágyott (a szolidáris köztársaság), az a modern kapitalizmus kibontakozásával egyre utópikusabb lett. Ez a dilemma a modern polgári társadalom általános dilemmája: ez a társadalom egyfelől a magánérdekeiket követő egyének cseretársadalma, amelyet a piaci folyamatok tartanak egyben, másfelől a polgárok demokratikus, mindenki által osztott morális elvek révén integrált közössége, akiknek sorsukról közösen és szolidárisán kellene dönteni.

Durkheim munkamegosztásról szóló könyve elméleti formában ezt a dilemmát is kifejtette. Mint Comte nyomdokaiba lépő szociológus és mint a napi politikától magát tudatosan távol tartó tudós természetesen nem úgy érvelt, mint a republikánus értelmiség nagyobb része. Kiderül ez abból az 1890-ben publikált könyvismertetésből, amelyben az általa képviselt szociológia viszonyát tisztázta „1789 elveihez”, azaz a republikanizmus alapállításaihoz (Durkheim 1970). Az ismertetés végén leszögezte, hogy a kialakuló szociológia egyre inkább elkülönül a

fattyú politikatudománytól, amely csak felerészben tudomány, másrészt gyakorlati tudás, művészet. Ez azt jelentette, hogy a szociológia nem vehette névértéken azokat az ideálokat, amelyeket a republikánus politika 1789-ből származtatott. S valóban, az ismertetés nagyobb részét annak igazolása tölti ki, hogy a morális és materiális, gazdasági individualizmus (azaz a politikai és gazdasági szabadság elve) tudományosan bizonyíthatatlan hiedelem. Ha így 1789 elveit elméletileg úgymond meg is cáfolták, azok ettől még társadalmi tények maradtak, amelyek nevében és amelyeket mint szimbólumokat használva nagy tetteket vittek végbe. A szociológia tehát, Durkheim elképzelését az egy századdal későbbi nyelven megfogalmazva, csak a republikánus hiedelmek funkcióinak vizsgálatára, az alapelvek társadalm szerkezeti következményeinek a megvilágítására vállalkozhat.

Mi más a munkamegosztás-könyv, mint ennek a programnak a megvalósítása? A szolidaritás két típusának a bemutatása a dilemma megfogalmazása az erős közös hiedelmekből következő mechanikus szolidaritás ugyan morális közösséget jelent, de homogenitása miatt kizárja a munkamegosztást, azaz a modernitást; a munkamegosztásból következő szolidaritás viszont nem jár együtt közös hiedelmekkel, ezért morális közösséggel sem (lásd 207). Durkheim hosszasan bizonyította, hogy a közös tudat folyamatosan meggyengült, s hogy ez szükségszerűen történt így. Ennek következtében a szolidaritás egyetlen forrása a munkamegosztás lehet — de ez a fentebb mondotakból következően már egy másfajta szolidaritás. A diagnózis tökéletes volt, kicsit túlságosan is az: hiszen, ha a dolog így áll, „1789 elveinek“ még funkcionális jelentősége sem lenne. Az individualizmusra vonatkozó fejtegetése alátámasztja ezt. „Amilyen mértékben minden más hiedelem és gyakorlat egyre inkább elveszíti vallásos jellegét, az egyén egyfajta vallás tárgya lesz.... Ez tehát, ha úgy tetszik, valamilyen közös hit. De ... nem képes ugyanazokra a hatásokra, mint a letűnt hitek sokasága. Nem helyettesíti őket. Mi több, noha közös, amennyiben a közösség osztozik benne, tárgya révén ugyanakkor individuális. ... Helyzete tehát teljesen kivételes a kollektív tudaton belül. Minden erejét a társadalomból nyeri, de nem a társadalomhoz köt bennünket, hanem saját magunkhoz. Következésképpen nem igazi társadalmi kötelék.“ (180)

Ez, mint az elemzés konklúziója, nem lett volna igazán bátorító, és pesszimizmusa ellentétes volt a republikánus alapbeállítottsággal. Durkheim tehát két lépésben módosította elképzelését — mindkét lépés oldotta a szociológiai modell (alant még röviden tárgyalandó) szigorú logikáját. Az Első könyvet lezáró, a szerződéses szolidaritásról szóló fejezetben Spencer szemére vetette, hogy nála „az emberek között egyetlen kapcsolat marad, a teljesen szabad csere“ (207), nála az egyéneket a szabadon kötött magánmegállapodások kapcsolják össze, az érdek. Az érdektársadalom pedig nem lehet állandó (209). Ezért Durkheim felfedezte, hogy „a szerződésben sem minden szerződéses“ (216) hogy léteznek olyan általános normák, amelyeknek minden szerződés eleget kell, hogy tegyen ahhoz, hogy érvényes legyen — ezek a normák pedig alapvetően igazságossági normák (220-221).¹⁴ Ezzel a munkamegosztásos rendszerben is felfedezett egy funkcionálisan szükséges közös hiedelmet. Ezt a belátást egészítette ki (ez a második lépés) a természetellenes formák elemzése a munka Harmadik könyvében, ahol kiderül, hogy a munkamegosztás normális működéséhez elengedhetetlen bizonyos, a válságokat és a konfliktusokat elhárító külső szabályozás, illetve a versenyfeltételek egyenlőségének a megléte, mert csak ez garantálja a feladatoknak a képességekhez való igazodását. A fejtegetés lényeges pontokon módosítja a munkamegosztás kialakulásával kapcsolatos, s ott szigorúan oksági, a szándékot, tervezést, a folyamatokba való beavatkozást kizáró elméletet. Durkheim leszögezi, hogy „a munkamegosztás csak akkor hozza létre a szolidaritást, ha spontán...“ (373), és csak akkor spontán, „ha a társadalom úgy épül fel, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek pontosan a természeti egyenlőtlenségeket fejezik ki“ (373). Ahhoz pedig, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek csak a természeti egyenlőtlenségeket fejezzék ki, messzemenő reformok kellenek, „a szervezett (*organisées*) társadalmak arra törekednek és arra is kell törekedniük, hogy amennyire lehet, eltöröljék a külső egyenlőtlenségeket“ (376).

¹⁴ Ez a gondolat természetesen jelen volt a munkamegosztás gazdaságtani hagyományában is, hiszen már Smith is azt írta: „A társadalom fennállhat, igaz, nem a legkellemesebb állapotban, jövedelenség nélkül; de az igazságtalanság túlsúlyának tökéletesen le kell rombolnia.“ (Smith, 1977, 495. o.) Durkheim ezen a ponton sem hivatkozott Smithre.

A Durkheim által választott igék (*s'efforcer, effacér*) is sugallják, hogy a spontán munkamegosztás kialakulásának előfeltétele minden spontaneitás ellentéte, a tudatos reform. Az igazságosság biztosításáról van szó, s Durkheim nem riadt vissza annak kimondásától, hogy a születési vagyoni egyenlőtlenség önmagában is igazságtalanság forrása (379) — ami jelzi, hogy milyen messzemenő reformok járhattak a fejében. Az igazságossággal kapcsolatos fejtegetések mutatják, hogy Durkheim mégis fontos társadalmi funkciót tulajdonított „1789 elveinek“.

Durkheim tipológiájának és érvelésének ugrásai és következetlenségei jelzik a republikánus dilemmát: a gazdasági liberalizmus érvényesítése lehetetlenné teszi a jakobinus ideál, a teljes demokratikus egyenlőség megvalósítását, az egyenlőség és szolidaritás megvalósítását célba vevő rendszabályok pedig a liberális gazdaság alapintézményeit (a tulajdont) is elérhetik. Durkheim végiggondolta, mi a különbség a közös meggyőzések (kollektív tudat) által integrált és a funkcionálisan integrált társadalmak között, s kimutatta, hogy a két modell kizárja egymást. *Ezután* próbálta meg elemzését alkalmazni kora valóságára. De azzal 1893-ban még nem kísérletezett, hogy „valóságübb“ modelleket állítson elő — talán mert érezte, hogy ezt az adott körülmények között csak az elméleti erő rovására tehetné.

De ha a munkamegosztás problémája és a szolidaritás kérdése ennyire centrális volt Durkheim gondolkodása és társadalomképe egészében, miért tűnt el a két szolidaritástípus mint terminus Durkheim szociológiájából — nyomtalanul? Már az 1894-ben publikált *A szociológia módszertani szabályaiban* sem használta e fogalmakat, ahogy az 1897-es *Az öngyilkosságban* sem.¹⁵ A válasz, véleményem szerint, éppen *Az öngyilkosságban* található meg. E munkában ugyanis, annak a vizsgálata kapcsán, hogy mi módon lehetne a kórosan megnövekedett öngyilkossági arányt produkáló társadalmi állapotokat orvosolni, Durkheim foglalkozik a *hivatási csoportok* szerepével (Durkheim 2000, 416. skk. o.). Bizonyos, hogy Durkheim már ekkor sem csak az öngyilkosságok patológiakusan nagy arányára kereste a megoldást a hivatáscsoportokban, hanem az organikus munka-

¹⁵ 1901-ben egy levélben egyenesen azt írta, hogy munkamegosztás-könyve „érdektelen“. Idézi Besnard, 1993.

megosztás általa diagnosztizált problémáira is. 1902-ben aztán alkalmá nyílt arra, hogy egy új előszóban (17-47) ezt a terápiás javaslatot a munkamegosztással kapcsolatban is előadja. A két fejtegetés számos ponton azonos. Miért látszik feloldani az organikus szolidaritás problémáját a hivatáscsoport?¹⁶ Durkheim 1893-ban, némileg patetikusán, könyvét így fejezte be: „Egyszóval, ma az az első kötelességünk, hogy erkölcsöt teremtsünk magunknak. De erkölcsöt nem lehet kitalálni a dolgozósobák csendjében, az csak magától emelkedhet ki, lassacskán, azoknak a belső okoknak a hatására, amelyek szükségessé teszik. A gondolkodásnak az a dolga, hogy megjelölje az elérendő célt. Ezt próbáltuk megtenni.“ (404) Néhány évvel később bizonyára úgy látta, hogy sikerült rámutatnia arra az intézményre, amely az egymást kizárni látszó közös tudatot és hivatási elkötelezettséget, munkamegosztási erkölcsöt („Tedd magad alkalmassá egy meghatározott funkció hasznos ellátására.“ 59) egyesíti. Ha pedig van olyan, ráadásul a modern gazdaság szempontjából funkcionálisan (mint Durkheim hitte) nélkülözhetetlen csoport, amely egyszerre szolidáris mechanikusan (mert tagjai hasonlóak) és organikusán (mert munkamegosztási funkció szerint alakul tagsága és munkamegosztásos kapcsolatban van más csoportokkal), akkor a kétféle szolidaritástípus határozott különbsége is elmosódik. Durkheim (legalábbis a 90-es években) bizonyára komolyan gondolta, hogy a hivatáscsoportok nemcsak korrigálhatják a modern korszak patológiáit, hanem olyan intézményt jelentenek, amely lehetővé teszi egy újfajta, mondjuk posztliberális modernitás kialakulását is.¹⁷ Ezt mutatja, hogy Durkheim a politikai intézményrendszert is a hivatáscsoportokra mint másodlagos csoportokra akarta alapozni (43 skk.) — ami ellentmond a klasszikus republikánus hagyománynak. A hivatási szolidaritással, amely visszamenőleg érvénytelenítette

¹⁶ A hivatási csoporttal kapcsolatban már 1893-ban is tett megjegyzéseket (194-197), de ekkor — ahogy ez a II. könyv III. fejezetében olvasható (302-304) — még kifejezetten szkeptikus volt a hivatási csoportok lehetséges integrációs teljesítményeit illetően.

¹⁷ A hivatásrendi gondolat nem Durkheim találmánya. Nem tudjuk, hogy a kérdéssel kapcsolatos katolikus (a legmagasabb, pápai tekintély megnyilatkozásából, az 1891-es *Rerum Novarum* enciklikából is inspirációt merítő) irodalmat mennyire ismerte, honnan vette az ötletet.

a mechanikus és organikus szolidaritás kettős modelljét, bizonyos értelemben a reformer győzött a teoretikus felett. Nem kell mondani, hogy a dilemma feloldásával kecsesített társadalmopolitikai ajánlat is illúzió maradt.¹⁸ Az viszont, hogy — akármilyen okokból is — a könyv alapfogalmait a szerző maga is szinte megtagadta, nem sok jóval kecsesített a könyv sorsát illetően.

*

Durkheim könyve mégis klasszikussá vált. Feltételezem, hogy egy mai szociológus, ha megkérdeznék, a könyv érdemei kapcsán nem keletkezésének kontextusára, a könyvben kifejeződő s talán ma is aktuális társadalmopolitikai dilemmákra utalna, hanem arra a szociológiai elemzési modellre, amely az olvasót tagadhatatlanul ma is elismerésre készíti. Röviden összefoglalom ennek a modellnek a fő elemeit. Durkheim rögtön a Bevezetésben tisztázza az őt foglalkoztató problémát (azaz nem hagy kétséget afelől, hogy a munkamegosztás kérdése számára nem gazdaságtani, hanem erkölcsi kérdés). Az Első könyvben Durkheim bemutatja, hogy egy elméleti megfontolásból eredő problémát hogyan kell megfigyelési nyelven kezelni. Először rögzíti, hogy a jogi szankciók típusait (represszív és restitutív) a szolidaritástípusok (mechanikus és organikus) indikátorainak lehet tekinteni (I. fejezet). Majd elemzi az egyes szankciótípusok és a szolidaritástípusok összefüggését (II. és III. fejezet). Ez az elemzés alapján véve elméleti. A döntőnek tartott „empirikus“ bizonyíték a IV. fejezetben található, ahol a szankciótípusok szempontjából összehasonlít több ismert jogi rendszert. Az így kidolgozott modellt az Első könyv további fejezetei árnyalják (mint láttuk, igen lényeges kérdésekben). A modell záró eleme a mechanikus szolidaritás organikusba való átalakulásának oksági magyarázata (Második könyv II. fejezet). Ennek a modellnek a logikája hasonló a természettudományi

¹⁸ A hivatásrendi, korporatív rendszerrel — fel lehet fedezni a modern ideológiáján alapuló intézményekben, s A hivatásrendiséget mint társadalmi rendszert programszerűen megteremteni törekvő olasz fasizmus vagy diszkreditálta az egész alapeszmét a francia utódainak szemében.

bizonyos elemeit — némi jóindulattal — fel lehet fedezni a modern ideológiáján alapuló intézményekben, s A hivatásrendiséget mint társadalmi rendszert programszerűen megteremteni törekvő olasz fasizmus vagy diszkreditálta az egész alapeszmét a francia utódainak szemében.

elemzéseikéhez. Durkheim arra törekszik, hogy rámutasson azokra a megfigyelésekre, amelyek magyarázatának helytálló voltát alátámasztják (a represszív szankciók viszonylagos túlsúlya a „primitív“, a restitutív szankcióké a modern jogrendszerekben; a tömeg és sűrűség megfigyelhető növekedése a munkamegosztás kifejlődése előtt). A modell centrális elemei azonban azok a fejtegetések, ahol az egyes fogalmak közti kapcsolatot dolgozza ki. A modell logikája inkább deduktív¹⁹: nem nagyszámú megfigyelésre alapozva jut el általános megállapításokhoz, hanem elméleti megfontolásokra alapozva jelöli meg azt a néhány megfigyelést, amely a kérdést eldöntheti.

Az előző bekezdésben Durkheim magyarázó modelljének a *logikáját* hangsúlyoztam, s okkal. A magyarázat tartalmi elemei ugyanis erősen kérdések. Kezdjük mindjárt az indikátorral, a joggal.²⁰ Durkheim a jogszabályoknak a hozzájuk kapcsolt (represszív vagy restitutív) szankciók szerinti újraosztályozását javasolja (83-84). Ez — mint maga is megjegyzi (83) — teljes mértékben eltér a jogászok által használt megkülönböztetésektől. Durkheim (némileg szofisztikus érvekkel) irrelevánsnak tekinti például a magánjog és közjog szokásos megkülönböztetését (83). Ez az elmélet szempontjából centrális érvelés ráadásul meglehetősen felületes. A szankciótípusok megkülönböztetésének indoklására egy bekezdést elégnék tart. Durkheim meglehetősenjói ismerte és jól használta érvelésében például a francia jogot — de láthatóan egyáltalán nem törekedett arra, hogy valamiféle kooperációt kezdeményezzen a szociológia és a jogtudomány között. Érdemben nem volt kapcsolata a kortárs jogászokkal (s azok sem vették tudomásul a durkheimi szociológia jogi vonatkozásait). A jog durkheimi klasszifikációja így hatás nélkül maradt — akárcsak nagyon érdekes, elgondolkoztató, de a legtöbb modern megközelítéssel ellentétes fejtegetése a büntetés lényegében bosszúálló és szenvedélyes jellegéről (87-88, 101-103).

Durkheim meglehetősen nagyvonalúan kezelte a történeti és antropológiai anyagot. Közismert és feldolgozott archaikus szö-

¹⁹ E tekintetben — nyilvánvalóan akaratlanul — némileg ellentétes *A szociológia módszertani szabályai* (különösen annak II. fejezete) inkább induktív felfogásával — pedig a két munka csaknem egyidőben született.

²⁰ A következőkre lásd Lenoir 1993.

vegeket használt, mint a tizenkét táblás törvények vagy a száli törvénykönyv. Nem foglalkoztatta az a kérdés, hogy mennyiben alkalmazhatók modern kategóriák ezek értelmezésében. Az is meghökkentő, hogy a modern francia magánjoggal összehasonlíthatónak, azaz egyértelműen jogi természetűnek tartott olyanfajta szabálygyűjteményeket, mint Mózes öt könyve vagy Manu törvénykönyve. Hamis és — csakis akkor még — szűk körű antropológiai olvasottságával magyarázható az az állítása, hogy a „primitív“ társadalmakban túlnyomóak lennének a represszív szankciók.²¹ Márpedig ez az a tény, amely a mechanikus szolidaritásra jellemző közös vagy kollektív tudat fogalmának kialakításában a döntő szerepet játssza (117-118)!

A munkamegosztás kialakulásának darwini típusú magyarázata — mint arra fentebb többször utaltunk — olyan megfontolásokat és feltevéseket tartalmaz, amelyek Durkheim számos elődjénél már megtalálhatóak voltak. A legfontosabb ezek közül a munkamegosztás foka és a társadalmi sűrűség közti összefüggés: ezt az irodalomban Durkheim készen találta. A darwini verseny modelljének felhasználása is kézenfekvő volt. Durkheim egyébként — Darwinhoz hasonlóan — nem foglalkozik a variáció eredetének kérdésével. Ahogy Darwin sem válaszol — tudatosan — arra a kérdésre, hogy miért jelennek meg az alkalmazkodás szempontjából esetleg előnyös változások egyes egyedeknél, Durkheimet sem érdekli, hogy honnan származnak az újfajta, a túlnépesedési nyomást és a versengést mérséklő tevékenységformák. Ezt mint az egyéni kreativitás kérdését bizonyára a pszichológiára tartozónak vélte.

Durkheim tartalmi állításai tehát vagy nem eléggé kidolgozottak, vagy kérdésesek illetve hamisak, vagy nem különösebben újak. A könyvnek nagyon kevés olyan állítása van, amely a szó pontos értelmében ma is tartható, érvényes. És mégis: a szerkezet, amelybe ezek az elemek belefoglalódnak, elemző erejével ma is példaszerű. Az egyik első és következetes kísérlet ez, hogy a tudományosságnak a XIX. század végén érvényes eljárásait a társadalomra mint a gazdaságtól és politikától elkülönült területre alkalmazzák. Durkheim kivételes érzékkel ta-

²¹A jogfejlődésre vonatkozó nézeteit viszonylag hamar revideálta. Lásd Durkheim 1969.

lált rá arra, hogy miként *kellene* a szociológiai kutatást folytatni. E nélkül a kognitív teljesítmény nélkül nehezen lenne érthető a könyv klasszikussá válása. De önmagában Durkheim tehetsége, elemző készsége nem oka a klasszikussá válásnak.

*

Durkheim életében nem sok történt a munkamegosztás-könyv klasszikussá válása érdekében. A könyv útjában az első akadály maga a doktori védés volt a Sorbonne-on. Az erről készült beszámoló szerzője a legnagyobb elismeréssel írt a jelöltről: az éles vitában²² ő volt a jobb, ami úgymond ritka (N. N. 1975). A rektornak készített jelentés szerint a közönség Durkheim válaszait többször megtapsolta (idézi Lukes 1977,298. o.) A vitának magának azonban semmi köze nem volt a könyv tartalmi állításaihoz: a filozófusokból álló zsűri problémája az volt, hogy mi köze a munkának a morálhoz. Durkheim tudományos módszerét alkalmatlannak ítélték arra, hogy hozzáférjen a komoly erkölcsfilozófiai kérdésekhez. A zsűri természetesen pontosan érzékelte a helyzetet: felismerte Durkheimben az új diszciplína elszánt harcosát. Meg kell mondani, hogy Durkheim provokálta is a zsűrit: az egész Véggövetkeztetés nyílt polémia a hagyományos erkölcsfelfogással. Mit gondolhatott mást a filozófus, mint azt, hogy itt már rá nincs szükség, ha ezt olvasta: „Az erkölcs bármely foka mindig csak társadalomban fordult elő, és mindig csak társadalmi feltételektől függően változott. Azt kérdezni: milyen lenne, ha nem lenne társadalom, annyi, mint átlépni a tények világából az önkényes feltevések és ellenőrizhetetlen képzelgések birodalmába.“ (394) Nem csoda, ha nem fogadták Durkheimet lelkesen. Ezt csak erősítette a szociológiai kiáltványnak is felfogható írás, *A szociológia módszertani szabályai* megjelenése 1894-ben folyóirat-közleményekben, 1895-ben könyvformában. Sokan botrányosnak tartották, mint a republikánus értelmiségi körben jelentős befolyással bíró Lucien Herr például, aki ugyan a munkamegosztás-könyvben még a kor valóságának mély megértését is látta, a módszertan-könyvben középpontba kerülő szociologizmust viszont élesen elutasította

²² Durkheim sem volt szelídebb, amikor ő is tagja lett a doktori bizottságoknak.

(Lukes, 1977, 301., 315. o.). A két munka időbeli közelsége és hatásuk egybeolvadása azt is jelentette, hogy a munkamegosztás-könyv recepciója alárendelődött a módszertani könyvének (s ez sokaknál azt jelentette, hogy az egyikkel a másikat is elutasították). Ez nem volt teljesen logikátlan, hiszen a munkamegosztás-könyv is az új diszciplína sajátos problematikáját keverte.

Noha a munkamegosztás-könyvnek volt talán bizonyos közvetlen, de nehezen dokumentálható hatása például az egyetemi hallgatók közt,²³ a ma minket elsősorban érdeklő elméleti és társadalompolitikai kérdések taglalásában nem kapta meg azt a súlyt, amit mai jelentőségéből visszafelé következtetve gondolnánk. Ám — úgy tűnik — maga Durkheim sem törekedett arra, hogy könyve elméleti téziseit vagy azokat részben módosító társadalompolitikai reformeszméit aprópénzre váltsa. Kevésbé és mérsékelt lelkesedéssel vett részt a republikánus politikai család Léon Bourgeois által kezdeményezett szolidarista, azaz szociálreformer mozgalomban, s mikor 1900-ban előadott ezen irányzat egyik kongresszusán, nem a szolidaritás mibenlétét és fajtáit, hanem a patriotizmus és kozmopolitizmus viszonyát fejtegette (Lukes, 1977, 350-354. o.). Nincs jele annak sem, hogy a nyomtatott értekezés és az egyetemi előadás mellett más formáját választotta volna a hivatáscsoport mint újfajta intézmény propagálásának.

Ennek megfelelően Durkheim életében a módszertani könyvecske lett a legtöbbet olvasott (1912-ig hat kiadást megélt) műve, ez és az *Année* működése támasztotta alá a szerény mértékben intézményesült francia szociológiában betöltött vezető szerepét. A munkamegosztás-könyv a szociológiai módszer illusztrációjává vált (ennek köszönhető 1902-es és 1911-es újrakiadása). A két háború között a két munka egyaránt három új kiadást élt meg — tükrözve szerepüket a durkheimi hagyomány fenntartásában. A durkheimi iskola azonban fokozatosan gyengült, s a II. világháború után mintha el is tűnt volna az újra és szélesebb keretekben intézményesülő francia szociológiából — a munkamegosztás-könyv 1960-ig nem jelent meg újra (Bes-

²³ Bouglé szerint a könyv elég széles visszhangot váltott ki az egyetemi hallgatók között (Lukes 1977, 299-33. o.).

nard 1993). Durkheim és a munkamegosztás-könyv klasszikussá válása nem a francia szociológia műve volt.

Az európai klasszikus szociológia másik fészkeben, Németországban hallgatás és ellenséges hangú recenziók határozták meg a mű fogadtatását. Weber Durkheimről egyáltalán nem vett tudomást. Sombart ugyan ismerte, de nem becülte. Tönnies — aki félreértésnek tartotta, ahogy az ő könyvét Durkheim ismertette — mindössze Spencer nézeteinek módosított változatát fedezte fel benne. Schmoller — akiről pedig Durkheim igen elismerően írt a német kutatásokról szóló beszámolójában — a könyvben kétes filozófiai spekulációkat talált (Schmid 1993). Bár Durkheim kapott kisebb jelentőségű figuráktól pozitív recenziókat is, a német visszhang nemhogy a klasszikussá válást, de az egyszerű elismerést sem segítette elő.

Máshogy alakult a munkamegosztás-könyv sorsa az Egyesült Államokban — s tulajdonképpen ebből érthető meg e munka illetve az egész Durkheim-életmű klassziczálódása. Az *American Journal of Sociology* kezdettől számon tartotta Durkheimet (aki a lap *European Advisory Council*jében is szerepelt). Ez a számontartás természetesen szerény mértékű, de állandó volt: 1895-től a 30-as évek végéig a cikkek 2-3%-a említette őt, s első helyen általában éppen a munkamegosztás-könyvet (amely ebben az időszakban még nem volt lefordítva angolra). Az állandó, de alacsony fokú érdeklődés 1940 körül kezdett megváltozni, s 1960 után már a cikkek mintegy 10%-a említette Durkheimet és 4-6%-a a munkamegosztás-könyvet (Vogt, 1993). Parsons 1937-ben még elégedetlenül jegyezte meg, hogy a munkamegosztás-könyv „egyáltalán ... nem kapta meg az őt megillető elismerést“ (Parsons 1949, 308. o.), de nem sokkal később a dolgok jobbra fordultak. Maga Parsons ugyan — az általános elismerő szavakon túl — nem mutatott túl nagy lelkesedést Durkheim e korainak tartott munkája iránt, de az a figyelem, amiben Durkheim munkásságát egészében részesítette, hozzájárult az érdeklődés felkeltéséhez. Durkheim növekvő népszerűségét — most már bátran beszélhetünk 'klasszikus' státusáról — azonban nem vezethetjük vissza csak arra, hogy Parsons bizonyos sikerrel formálta át a diszciplína kollektív emlékezetét.

Durkheim olyan eszközkészletet, kognitív felszereltséget adott át szociológus utódainak, amely nagyon is jól jött a diszciplína konszolidálásán szorgoskodó amerikaiaknak, majd az

őket követő európaiaknak. Ebben igen jelentős szerepe volt annak, hogy Durkheim teljesen tudatosan figyelmen kívül hagyta a munkamegosztás kérdésének gazdasági vonatkozásait. A munkamegosztással mint komplex társadalmi-gazdasági jelenség-gel a tudomány tárgyterületét egymás közt felosztó *szaktudományok* nem sokat tudtak kezdeni. Durkheim, feltehetően sejtve a dolog horderejét, a munkamegosztás ürügyén a társadalmi szolidaritás kérdését kezdte fejtegetni, s ezzel megmutatta, hogy van egy olyan külön szempont, amely nem tartozik sem a gazdaságtan, sem a történetírás hatáskörébe, s amely ezért jogosulttá tesz egy elkülönült vizsgálatot.²⁴ Ez az Egyesült Államokban hamar intézményesülő szociológiai szempont éppen annak köszönhetően használhatta fel Durkheim munkáját, ami miatt ma hiányérzetünk van vele kapcsolatban: tudniillik a társadalomgazdasági vonatkozások teljes elhanyagolása miatt (vö. Smelser 1993). Durkheim könyve világosan demonstrálta, hogy a gazdaság és a politika mellett van egy öntörvényű társadalmi világ, amelynek fő problémája az integráció. Talán az is jogosult, ha a gondolatot megfordítjuk: nem az előzetesen is létező társadalom felfedezésében, hanem a gazdaságtól, politikától és kultúrától független társadalom megkonstruálásában játszott a szociológia (országoként eltérő mértékben) bizonyos szerepet.²⁵ A Durkheim előtti társadalomtudomány a gazdaság-társadalom-politika hármasság elkülönítését még nem tudta végrehajtani. Durkheim könyve azt a korszakot vezette be, amelyben a 'tisztá', nem gazdasági és nem politikai társadalmiság megragadhatónak tűnt. Más kérdés, hogy ma újra problematikusná vált ez a fajta hármasság, s talán ezért érezzük problematikusnak azt, ahogy Durkheim eltekintett a munkamegosztás klasszikus kérdéseitől.

Durkheimben azonban nem csak azok találtak eszközöket,

²⁴ Schmollernek a történelmet és gazdaságtant kombináló német iskolája ebből a szempontból alternatív és peremre szoruló áramlatot képviselt — s ezt viszont Durkheim nem vette észre, bár Schmoller elutasító kritikája erre ráébredszthette volna.

²⁵ „Amikor azt mondom, hogy a társadalom a szociológia szelleméből született, arra a folyamatra utalok, amelynek során a 'társadalom' még homályos fogalmát a társadalomról szóló tudomány előzetesen meglévő elképzelései határozzák meg.“ (Tenbruck 1981, 350. o.)

akiknek a szociológia önállósodása volt a fő problémája. Durkheim klasszicitása abból is fakad, hogy áttekinthető és egyszerű (bár kétes történeti értékű) kiindulópontokat kínált a modern világ elemzésére. A mechanikus és organikus szolidaritás megkülönböztetésének Durkheimnél van egyfajta történeti-evolucionista jellege: az alapmodell szerint az első az egyszerű, a második a modern, összetett társadalmakat jellemzi. A szerződéses szolidaritás elemzése és a természetellenes formák reformjának feltételei azonban azt mutatták, hogy a mechanikus szolidaritást jellemző közös vagy kollektív tudat bizonyos elemei a modernitásban is nélkülözhetetlenek. Durkheim tipológiájának ez az átértelmezése (amely a szociológiai kultúrában összekapcsolódott például Tönnies nagyon távolról rokon közösség/társadalom megkülönböztetésével) hatékony eszközt adott a társadalmi világ modern értelmezőinek a kezébe. A társadalmat mint önálló valóságszférát elemző tudomány ugyanis kezdettől azzal az apóriával küszködött, hogy tárgyterületén emberek tudatos szándékkal létrehozott intézményeivel, cselekvéshalmazával volt dolga, ugyanakkor olyan összefüggéseket tárt fel, amelyek csak az emberi szándékoktól függetlenül értelmezhetők. Durkheim módszertani könyvecskéjében ugyan az említett apóriát azzal kerülte el, hogy a szociológia vizsgálatára csak a szándékoktól függetlenülített társadalmi tényeket (mint dolgokat) tartotta érdemesnek, de a munkamegosztás-könyv modelljei mégis megengedték, hogy fogalmilag meg lehessen ragadni az említett zavarbaejtő kettősséget. Mint Habermas²⁶ írja: „Nem Durkheim válasza, hanem kérdésfeltevése tanulságos, mikor is a rendszerdifferenciálódás fokozatai és a társadalmi integráció formái között levő empirikus összefüggésekre hívja fel a figyelmet. Ezen összefüggések elemzése csak akkor lehetséges, ha megkülönböztetjük a cselekvések koordinálásnak mechanizmusait — amelyek a résztvevők *cselekvési orientációit* hangolják össze — azoktól a mechanizmusoktól, amelyek a nem szándékolt cselekvési összefüggéseket a *cselekvések*

²⁶ Nem szabad megfeledkezni e vonatkozásban Lockwood nagy hatású Parsons-kritikájáról sem (Lockwood 1992; Lockwood 2000), aki Durkheimhez kapcsolódva vezette be a társadalmi integráció (azaz a mechanikus szolidaritás) és a rendszerintegráció (azaz az organikus szolidaritás) azóta is széleskörűen használt fogalmait.

következményeivel való funkcionális összefüggésük révén stabilizálják.“ (Habermas 2000, 501. o.)²⁷

Durkheim modelljének ez az átalakítása azonban csak akkor hozza meg a várt eredményeket, ha azt Durkheim szociologizmusával szemben szélesebb társadalomtudományi keretben értelmezik — ahogy egyébként Habermas tette. A szűken szociologisztikus Durkheimmel szemben persze a későbbi, antropológus Durkheim integratív társadalomtudományi elképzeléseit is felhasználhatjuk. Végül is ez a klasszikus szerzők sajátos vonása: gazdag és mindig újra felhasználható szimbolikus eszközkészletet kínálnak az utódoknak.

²⁷ Az eredeti szöveget lásd Habermas 1981, 179. o.